

Ю. О. Карпенко

Дванадцять провідних персонажів роману Ліни Костенко “Берестечко”: ономастичні спостереження

Із 88 онімічно позначених у романі “Берестечко” осіб дванадцять за ономастичними показниками варто визнати провідними, бо їх імена з’являються в творі найчастіше — не менш п’яти разів. При цьому вони чітко й симетрично розподіляються на чотири групи, на чотири шаблі уживаності, що включають по три персонажі. Йдеться про персонажі, ймення яких згадуються: 1) більше 20 разів, 2) більше десяти разів, 3) більше п’яти разів, 4) п’ять разів. Така структурно-статистична стрункість навряд чи була спеціально сформульованою метою Ліни Костенко. Просто вона створила річ, яка ніколи не розтане. І міцності цьому Творові надає, серед іншого, також і ономастичний простір, а зокрема й кількісна ієрархія антропонімів. У цьому зв’язку хочеться звернути увагу на ту обставину, що древнє сакральне число три стало в романі, мабуть, головним принципом організації ономастичного простору. Окрім чотирьох статистично виокремлюваних трійок персонажів (і кожна з цих трійок, між іншим, може бути розподілена, з більшою чи меншою виразністю, по трьох рівнях язичницького світового древа) у романі маємо саме три фрагменти, виконані суто онімічною мовою [7; 8]. Виходить струнко, гармонійно, виходить — прекрасно.

Троє діючих осіб роману згадуються тут більше 20 разів: *Гелена* — 27, *Шрамко* — 26 і *Богдан Хмельницький* — 25. За змістом твору першим у цьому списку мав би стояти Богдан Хмельницький. Але ж він оповідач, увесь роман побудовано як його велетенський монолог. Тому основним засобом його іменування стали не оніми, а дейксис, займенники — переважно особовий займенник *я* та присвійний *мій*: “Невже мій шлях загубиться у мотлосі / і потьмяніє днів моїх скрижаль?! / Надходить час останньої самотності. / Не все я встиг. Усе не встиг. На жаль” [9:83]. Нерідкими є й іменникові апелятивні номінації, пор.: “Я — хто? Я гетьман степового братства” [9:83].

Отже, онімічне позначення Богдана Хмельницького у романі є винятком, а не нормою. І з’являється воно лише в незвичних, не-

стандартних ситуаціях. А оскільки ситуації — різні, то й імення гетьмана істотно варіюється, одержуючи в творі аж сім різних антропоформул, тоді як більш частотні *Гелена* і *Шрамко* іменуються безваріантно. Повне, усталене нині іменування *Богдан Хмельницький* з'являється в “Берестечку” тільки двічі — коли оповідач дивиться на себе ніби збоку, відсторонено й трохи іронічно, оцінюючи ситуацію, в яку потрапив ось зараз, а далі — в якій перебував до початку війни: “Хто ж свічку тепер поставить за душу мою *хмільну*? / Я, *гетьман Богдан Хмельницький*, розбитий під Берестечком, / сиджу у старій фортеці і долю свою кляню!” [9:27]; “Чого мені? Вірнопідданець, / плету життя з повільних діб. / *Богдан Хмельницький*, хуторянець, / домодержавець, власник дібр” [9:42].

А найчастіше, 10 разів, гетьман іменується просто *Богданом* — переважно в ситуації (переказаній самим Богданом) називання іншими, причому близькими особами. Так іменує його дух покійного Небаби: “Великий муж *Богдан*. / Та врятувати край свій не судилось”; “Коли ж віднімуть у людей і мову, / коли в сибірах закатруплять їх, / душа *Богдана* в розпачі німому / нестиме неспокутуваний гріх” [9:136]; На землю прийде гетьман слова, / *Богдана* п'яним назове” [9:137]. В останньому випадку прекрасною ономастичною перифразою [4:109-110] *гетьман слова* поіменований Тарас Шевченко. Так називає гетьмана і Ганна, майбутня дружина: “Мій гетьмане, наш батьку, наш *Богдане!*” [9:142]; “Мій брат, *Богдане*, сповістив полковників, / що ти живий і що чекаєш їх” [9:149]. Так говорить і старенька супутниця — нібито відьма, що супроводжує гетьмана протягом усього твору і виступає підкреслено безіменною (“Як звать її, не знаю. *Явдоха, Настя, Ївга*. / Віщує і ворожить, і рани замовля” [9:28]) : “Стара я вже, *Богдане*. / Не тая відьма гарна, що вдень, а що вночі” [9:143].

І ще один персонаж, що з політичних міркувань потрапив до кола близьких осіб, але підступно полонив гетьмана — хан Іслам-Гірей, каже йому: “Ти ж, *Богдане*, із того дерева, з якого ріжуться королі!” [9:14]. Як відлуння цього останнього звертання, як його гіркувате ехо ця антропоформула з'являється трохи далі і в роздумах самого гетьмана: “Повержений *Богдан*, — хто дасть за тебе викуп?” [9:15].; “Оце дожився, *Богдане*, викуплений на старість”

[9:19]. В іншому місці, у зверненні гетьмана до козацтва, подибуємо перегук із тою ж формою, що її ужила Ганна: “Усім вобец і кожному зосібна, — / це я вам говорю, негідний вас *Богдан!*” [9:154]. Ця форма тут підкреслено несумісна із жанром універсалу, з усталеним зворотом посполитого звернення верховного провідника до всіх підлеглих, але дуже доречна психологічно (суб’єктивно) і ситуативно (об’єктивно).

Шість разів у романі гетьман іменується антропоформулою *Хмельницький*. Вона теж уживається переважно у переказі висловлювань інших людей, але — не близьких і недобррозичливо налаштованих: “І якісь перекинчики хлопців моїх наущали, / що *Хмельницький*, мовляв, покинув вас на заріз” [9:11]; “кожен тобі вилає *Хмельницького*” [9:22]; “А люди кажуть: — Це *Хмельницький* винен. / До чого Україну він призвів?!” [9:25]. Характерно, що цією антропоформулою послуговується і підступний “друг” Гірей: “Ти *Хмельницький*, а я Гірей. / Із неволі нема дверей” [9:15]. Таким же чином говорить і сам гетьман у моменти найгострішої самокритики: “І дайте мені забуть *Хмельницького!*” / Йй-Богу ж йому, псяюсі, не з медом” [9:22]. Пор. навіть з іронічним етимологізуванням: “*Хмелій, Хмельницький!* Де ж твої клейноди? / Де корогви? Де грім твоїх музик?” [9:5]. Відзначимо, що всі вжитки даної антропоформули сконцентровані на початку роману. Ліна Костенко надала їй негативної експресії, потреба в якій у змалюванні гетьмана надалі відпадає.

Виступає в романі й народне, добре знане у фольклорі ймення Хмельницького — *Хміль*. Генетично це — усічення прізвиська *Хмельницького*, що має відтопонімне походження, за структурою найімовірніше — від с. *Хмельник*, хоч історики висувають і інші припущення [16:33-34]. Сучасники призвичаєні уважати антропонім *Хмельницький* прізвищем, але він прізвищем ще не став, як не були прізвищами, приміром, позначення Олександр *Невський* чи Олександр *Македонський*. У часи Хмельницького прізвища в українській мові щойно формувалися, що добре видно з Реєстрів Війська Запорізького 1649 р. [6:182] та інших тогочасних пам’яток. Тому, до речі, у разючому антропонімчному образі роману: “Ще й прізвище хороше — Заплюйсвічка. / Отак одне одного й заплюєм” [9:99] позначення *прізвище* є неадекватним, що ніяк не

заважає цьому образіві грати на повну силу. Навпаки, сприяє — адже тут потрібне сучасне осмислення, а не наукова точність.

У реальному ж народному усвідомленні прізвисько *Хміль* завжди пов'язувалося з назвою відомої рослини *хміль* та її причетністю до виготовлення хмільних напоїв. Лексеми *хмільний*, *хмеліти* тощо теж наявні в романі, перегукуючись з антропонімом *Хмельницький*. Пор., окрім наведеного вище, такі алюзії: “Це ж не гетьманський Чигирин, не Броди. / Та вже й свобода в нас не на *хмелю*” [9:148]; “*Хмелений сонцем*, чупер на брову. / Коли ж надбав я пику цю криву?” [9:43]. Прізвисько *Хміль* з'являється переважно теж у негативних контекстах, але все одно воно не втрачає додатніх експресивних сем: “Все лають *Хмеля*, лають *Хмеля* — / за москалів, за татарву” [9:22]; “Цей дід гончар на гетьмана лихий. / Все лає *Хмеля*, що така розруха. / ... / Ну, а що я і є той самий *Хміль*, / чей не потреба говорити” [9:127]. А в словах самого гетьмана зустрічаємо й цілком позитивний, навіть трохи гордовитий ужиток прізвиська: “Я *Хмелем* був. Тепер моє *похмілля*” [9:144]. На ці слова, адресовані Ганні, вона відповідає, вживаючи урочисту розшифровку імені *Богдан*, тобто — особливу, оказіональну антропоформулу: “Вони ще питають, — / хто цей прекрасний, як сонце, і грізний, / як полки під знаменами? — / *Богом даний* гетьман України” [9:145].

Ще одна урочиста антропоформула, вже віртуальна й побудована не на розшифровці, а навпаки — на зашифровці ймення *Богдан*, виринає в роздумах гетьмана: “Чому ж не взяв я владі притаманного? / Коронуватися в ті дні / на *Теодора Начертанного* / було начертано мені!” [9:79]. Втім, досить швидко Богдан рішуче відмежовується від цієї думки: “А про корону це я так. / Мені в короні змалечку цар Ірод” [9:80]. Зазначимо, що день преподобного проповідника Теодора (Феодора) Начертанного — 27 грудня — вчені вважають днем народження Богдана Хмельницького [16:35].

Р. Мовчан справедливо зазначила, що в романі “образ гетьмана переростає свій гіпотетичний варіант і постає як психологічно вірогідний, достовірний, як жива людина” [11:47]. І розмаїття та доречне використання антропоформул, стосовних гетьмана, цьому в значній мірі сприяє. Втім, ступінь варіативності іменування персонажа зумовлюється і його вагомістю в творі. Щільність на-

повнення твору даною особою облігаторно диктує потребу варіювання її ймення — хоча б для того, щоб уникнути одноманітності. Т. Б. Гриценко нарахувала в романах І. Ле та П. Загребельного про Богдана Хмельницького (останній написаний, як і “Берестечко”, у вигляді монологу гетьмана, що акцентується вже його назвою “Я, Богдан (Сповідь у славі)”) відповідно 31 та 15 різних антропоформул іменування гетьмана, до того ж у П. Загребельного є для нього ще п’ять антономасій — Мойсей, Катіліна, Тамерлан, український Одоакр, славний Скандербег [2:98-99]. *Мойсей* є і в Ліни Костенко: “Коли вступив у Київ я комонно — / після Пиляви, після Жовтих Вод — / мене ж вітали малиновим дзвоном, / мене ж *Мойсеєм* називав народ!” [9:79]. Від урочистої зустрічі гетьмана-переможця в Кисві 17 грудня 1648 р. і відповідних віршів викладачів Києво-Могилянського колегіуму йде й традиційне зіставлення Богдана з Мойсеєм [16:159], і більшість інших антономасій, використаних П. Загребельним. Ліна Костенко загострює зіставлення Богдан-Мойсей і розмежовує цих двох народних вождів: “Я ж не Мойсей. Народ — на рані рана. / Моє чоло побила сивина. / Куди іти? Земля обітована — / вона ж під нами, наша, ось вона!” [9:121].

Натомість найуживаніший онім “Берестечка” *Гелена*, як уже зазначалось, ніяких варіантів не знає. *Гелена* — і все. А між тим саме історичне ім’я другої жінки Богдана Хмельницького дійшло до нас у варіантах — то вона *Гелена* (і українізований варіант *Олена*), то *Юлія*, то *Матрона* [9:45] чи *Мотрона*. П. Загребельний обрав ім’я *Мотрона*, уживаючи його в своєму романі 243 рази в 11 варіантах (Мотронка, Матрегна, Мотря, Реня та ін.) і з одною антономасією — Аврора [2:95-96]. Л. Белей уважає вибір П. Загребельного невдалим, зараховуючи ім’я Мотрона до русифікованих, бо в Б. Лепкого — Мотря [1:46]. Про невдалість вибору імені *Мотрона* (до речі, історично найімовірнішого) говорити варто, але не тому, що воно зрусифіковане. То неправда — ім’я *Мотрона* існує і в сучасному, і в старому українському антропоніміконі [15:163]. Історики називають цю особу найчастіше *Мотроною* [16:104, 115, 159]. А. Шпиталь посилається на щоденник учасника Берестецької битви поляка Освенціма, що називає її *Матроною* [19:45].

Недоречність вибору імені *Мотрона* має суто естетичні причини. Конотації (сучасні конотації) імені *Мотрона* і, мабуть, його гіпокористики *Мотря* теж, — виразно негативні, а імені *Гелена* — позитивні. У православної Славії ім'я *Мотрона* ще на початку XVIII ст. належало до улюблених і частотних серед елітарних верств суспільства, а вже через сто років, зазначає В. А. Никонов, аристократки ним гребували, уважали його низьким. Тому О. С. Пушкін перейменував дочку Кочубея *Мотрону* (про яку й писав Б. Лепкий) у *Марію* [13:235]. А Ліні Костенко і від історичної правди не треба було відмовлятися, бо з особою, що зіграла таку вагому й трагічну роль у житті Богдана Хмельницького, віддавна пов'язувалося також ім'я *Гелена*. Треба було лише зробити вдалий вибір, і поетеса його зробила. Якби в “Берестечку” фігурувала не *Гелена*, а *Мотрона*, художній рівень відповідних сторінок роману істотно постраждав би.

Про свою жінку Гелену, повішену в Суботові на воротах сином від першої жінки Тимошем за зраду батькові, Богдан Хмельницький гірко роздумує у Паволочі: “Що ж ти зробив шибеницю / з батьківських воріт?! — Мусив вибирати. Мав одну добу. / Батьківські ворота чи батьківську ганьбу” [9:53]. У тяжких роздумах гетьмана Гелена оповита дуже різними почуттями. Тут і гнів, ненависть, огида. Тут і біль, смуток, глибокий жаль. Тут і любов, пристрасть, жага... — “і зелена, зелена, зелена / на воротах бовтається пані Гелена. / Пані Гелена, жона гетьманська. / Та світ же білий мені потьмарився!” [9:52]. Уривок (“розділ”) роману, одержаний Ігорем Муратовим від Ліни Костенко в кінці 60-х років, а опублікований лише в 1989 р. з назвою “Зелена пані Гелена”, починається ще гострішими формулюваннями: “Печаль невтолена, ікона явленна, / на воротах бовтається пані Гелена. / Пані Гелена, жона гетьманська, / змія зелена, душа поганська!” [10:3].

Ось палітра почуттів: “Так їй і треба, земля їй розпадина! / Пані Гелена, зелена гадина” [9:53]; “Оту гадюку, змію зелену! / Мою Гелену... мою Гелену...” [9:54]; “Моя Гелена... Не моя Гелена... / Я вже не мав ні вольностей, ні прав. / Ту жінку спершу викрали у мене, / а потім я оружно відібрав” [9:96]; “Ох, вишепчи мені мій біль з моєї совісті! / І вишепчи Гелену під брамою в петлі... / Найбільш боюсь, коли у снах / мені з'являється Гелена” [9:110];

“Сумний той дім і темний вечорами. / Нема Гелени. І нема мене” [9:88]; “А ти з того світу будеш, Гелено, кпоти — / це що за нещастя корчиться там на землі?” [9:138]; “О Господи, дайте спокій хоч Гелені! / По той бік світу вона вже ж не ляшка” [9:22].

У сум’ятті цих почуттів *Гелена* — то величина постійна, незмінна. Це й акцентується незмінністю, безваріантністю її наймення. Є алюзія до *Гелени Прекрасної*: “Ото колись одна така Гелена / і до війни троянців довела” [9:48]. Є алюзія до *зеленого коня*: “Той кінь зелений — це твоя помста, Гелено?” [9:138]. Але ця шарпанина суперечних почуттів — то в душі гетьмана. Гелена вже стала незмінною: застигла. А алюзія до *Гелени Прекрасної* — то не тільки про красу, про привабливість. Сказано ж: “і до війни троянців довела”. У XIX ст. історики писали, а дехто й нині пише, що почуття Богдана і Гелени (у істориків — Мотрони), брутально розірвані Чаплинським, “спричинилися до Визвольної війни” [16:63-64].

І коли з’являється близька душею, а не тільки принадна тілом *Ганна*, то її ім’я, вживаючись у романі удвічі менше (12 разів), отримує в думках і словах гетьмана аж три різні варіації: “Не пишна пані, не Гелена, / не ружа, хтива і п’янка, / печальна жінка, недогленута, / примучена — але ж яка!” [9:139]. Ось ці варіації: “І я сказав: — Спасибі тобі, *Ганно*. / Я повертаюсь, наче з забуття. / Мені без тебе так було погано. / Не вчора й позавчора. Все життя” [9:142]; “А ти, *Ганнусю*, жди мене до осені” [9:151]; “*Ганнусенько!* Життя вже за плечима. / Ти розплітаєш поночі косу. / Хіба такими згаслими очима / дивитись треба на твою красу?” [9:143]. Оpozитивність образів тонко й обмірковано увиразнюється опозитивністю їх імен. А в фінальній частині ця антонімічна опозитивність завершується підкресленим усуненням імені *Гелена*: “Надійним людям *Ганну* доручив, / щоб одвезли із почестю додому. / У Сувотів не треба. Там **ВОНА**. / Там тінь її. Там згадка найпоганша. / То був мій дім. І то була жона. / А цю — у Чигирин, бо це уже гетьманша” [9:156]. І алюзії тут зовсім інші. Ота безіменна супутниця-відьма представляє Богданові *Ганну* так: “Та це ж вдова полковника Пилипа, / який іще під Корсунем поліг!” [9:139]. І сприйняття гетьмана: “Смутна / ця чорна жінка. Мовчазна і горда. / Либонь, зазнала всіх поневірянь. / Така, мабуть, була *княгиня Оль-*

га, / коли загинув князь у деревлян” [9:139-140]. Ганна — Ольга: асоціація з рідним і величним. Як точно віднайдені поетесою онімічні паралелі! А зміст підкресленого представлення “вдова полковника Пилипа” теж значущий. Серед потоків бруду, вилитого на голову Богдана, було й таке, нібито хвалебне, написане польським анонімом і переказане сумлінним М. Грушевським: “не тільки він Чаплінського жінку відібрав (це — Гелену, яку Чаплінський перед тим гвалтом забрав із Суботова — Ю. К.), але й останню свою дружину від якогось Филипа, за його життя” [3:1477].

Безваріантність прізвищевго імення *Шрамко* має інші причини. Це священик церкви у Павлочі, вірний і відданий гетьманові. Він намагається йому допомогти, як може, духовно підтримати, регулярно відвідує фортецю, повідомляючи Хмельницькому почуті новини. Сам при тому ховається в тінь, намагається бути непомітним. І йому не треба антропонімічного розмаїття, свої емоції він тримає при собі: “Шрамко чутки із Павлочі носить” [9:27]; “Шрамко приходить з міста як коли. / Одслужить в церкві та й бредє провідати” [9:50]; “Шрамко прийшов. Приніс недобрі вісті” [9:80]; “Я тут би вмер, якби не цей Шрамко. / Хоч є принаймні з ким посидіть мовчки” [9:86]; “Шрамко — це чоловік непоказний на вроду” [9:98]. Лише двічі, під кінець роману, це ймення супроводжується детермінативом *nin*: “старенький піп Шрамко помахував кадилом” [9:154]. А коли гетьман зібрався з силами й рушив, Шрамко залишив свою церкву: “І син Шрамка привів свої півсотні. / І сам Шрамко вдяг ризи щирозлотні, / налаштувався з нами у похід” [9:156]. Шрамко — єдиний з 12 головних персонажів, якщо не з усіх дійових осіб роману, який не є історичною особою і цілком витворений вимислом авторки. Тому й імення його визначила не історія, а воля поетеси. Антропонім *Шрамко* існує в українській мові і як прізвище, і як прізвисько. Але на разі не вдалося з’ясувати, чи існував він і в XVII ст. Утворення від *шрам* “слід загоєної рани” — доречне іменування духовної особи, що гоїть душевні рани гетьмана. Тобто — це виразно промовисте ім’я. Проте апелював *шрам*, запозичений з німецької мови через польську (а це означає — і через українську!), потрапив до російської мови лише у XVIII ст. [18:512]. Може, в українській мові він був і раніше, у XVII ст.?

Більше десяти разів у романі згадуються імена теж трьох осіб. Окрім *Ганни*, про яку вже мовилося, це *Богун* (15 разів) і *Вишневецький* (11 разів).

Іван Богун, козацький полковник, чи не найталановитіший із сподвижників-полководців Хмельницького, став героєм Берестечка: “А душа моя в бутлі з червоним вином / сидить, балакає з Богуном... / Так ось хто був там гетьманом на ділі! / Бо поки я від горя соловів, / він тридцять тисяч війська у неділю / вночі через болото перевів” [9:43]. Цей мотив — “хто був там гетьманом на ділі” — знаходить своє завершення аж у фінальній частині роману: “І той Богун — чолом під корогвою — / що замість мене бувши наказним — / подав мені клейноди з булавою, / і ми при війську обнялися з ним!” [9:155]. Сидячи в паволоцькій фортеці і картаючи себе за поразку, гетьман згадує Богуну з найвищим пієтетом: “Умру в багні, воскресну в Богуні. / Бо він — Іван. Іван — то є син Грому. / Він брат всього святого у мені” [9:40].

Велич Богуну визначається номінаційним, антропонімічним методом. Ключова фраза — “Іван — то є син Грому”. Це не просто яскравий образ, а алюзія до Євангелія від Марка, де описано, як Ісус Христос обирав серед своїх учнів дванадцять апостолів: “І визначив Він оцих Дванадцятьох: Симона, і дав йому ймення Петро, і Якова Зеведеєвого, і *Івана, брата Якова*, і дав їм імена *Воанерґіс*, цебто “*сини громові*” [14:55]. Перекладач, І. І. Огієнко, додав тут примітку: “А власне *bene regez* — сини грому”. Отже, Іван Богун алюзійно єднається з апостолом і євангелістом Іваном [12:293]. І вказівка “Бо він Іван” є не підставою, а приводом євангельської алюзії, єднальною ланкою. Богун названий сином Грому, тобто виразом, що, за тлумаченням архімандрита Никифора, автора біблійної енциклопедії, “майже однозначний зі словом *громовержець*” [12:156]. Отже, йдеться про прикмету, сформульовану Тарасом Шевченком: “Було колись — в Україні ревіли гармати”. Не випадково гетьман назвав Богуну *братом*. Це — продовження біблійної алюзії, що поширюється вже й на Хмельницького: у апостола Івана був брат, теж апостол. Ісус їх обох назвав синами громовими...

Аж п’ять разів у романі Богун називається в поєднанні ще з двома полковниками, активними учасниками битви під Берестеч-

ком: “Де твій Богун, Пушкар і Джеджалик?” [9:6]; “Де мій Богун, Пушкар і Джеджалик?!” [9:106]. Ці троє сподвижників стають символом непорушного козацького братства, втіленням козацького лицарства. При цьому Мартина Пушкаря увела в цей ряд не стільки історія, скільки авторська воля. Енциклопедична інформація до трійці чільних провідників під Берестечком Пушкаря не включає: “Обороною керували Ф. Джалалій, М. Гладкий, І. Богун та ін. полковники” [17:412]. Пушкар (а не Гладкий) опинився в компанії з Богоном та Джеджаликом і тому, що йому ще від роману “Маруся Чурай” поетеса дуже симпатизує, і тому, що внутрішня форма, етимологічний сенс прізвиська *Пушкар* йде на користь творові (той же гарматний грім!), а сенс наймення *Гладкий* користі не дає.

Цей потрійний символ з’являється в романі не завжди у вигляді рядка-переліку: “Пушкар, Джеджалій одвертали очі. / Хапавсь за шаблю, аж білів Богун” [9:62]; “Десь крізь ліси пробився Джеджалик. / Богун іде. Пушкар от-от прибуде” [9:152]; “Стояв Пушкар, як сивий дуб озимий. / Стояв Богун, як лицар із казок. / Сміявся зором відчайдушно карим, / на самі очі натягнувши шлик, / весь зраний, полковник мій, татарин, / всіх добрих слів достойний Джеджалик” [9:155]. Кожен з трьох — самостійна (і велика!) сила, але вони свідомо творять непорушну єдність для досягнення омріяної мети — волі України. До речі, ні Пушкар, ні Джеджалик за межами наведених текстів у романі взагалі не згадуються. Іменування останнього у варіативних формах *Джеджалик* (4 рази) і *Джеджалій* (1 раз) — данина реальній ситуації. Ім’я кропивенського полковника Філона Джеджалика має в джерелах XVII ст. чи не найбільше варіантів. У “Покажчику осіб” до 9-го тому “Історії України-Русі” М. С. Грушевського він вказується як *Джалалій* із зазначенням варіантів *Джелалій*, *Джеджалій*, *Джеджеля*, *Дзедзюля*, *Ждалали*, *Женжеля*, *Чижелій* [3:1558]. Ліна Костенко вибрала як основну форму відсутній у джерелах Грушевського варіант *Джеджалик*.

На другому щаблі уживаності (більше 10 разів) стоїть і ймення ворога — не найсильнішого, але найненависнішого: *Ярема Вишневецький*. Йому добряче дісталось вже в “Марусі Чурай”. У “Берестечку” поетеса теж не залишила його поза увагою: “Так насту-

пили цій землі на груди, / що й стогін вже не вирветься з грудей. / *Князь Вишневецький* вішає повсюди” [9:123]. Жорстоких у ті жорстокі часи було багато. Але цей — українського кореня, цей — запроданець: “Король, султан, визискувач, торгаш, / гнобитель, кат, загарбник войовничий — / то все чужі. А *Вишневецький* — наш. / І ось чому для мене він найгідчий” [9:94]. Побудова тексту виповнює різко від’ємною експресією і прізвище, і ім’я цього ката свого народу: “В герби їм треба не орла, а змія. / Такі свої чужіші чужини. / Але найгірший, звісно, *Єремія*, / бундючний син волоської княжни” [9:82]. Цей мерзотник зганьбив славетне колись ім’я: “*Князь Єремія* кликав до звитяг. / Над ким звитяги? Над своїм народом?! / *Князь Єремія з Вишневецьких* родом!” [9:81].

Смерть Вишневецького — “Хвалити Бога, я дожив занепаду / страшного ворога свого!” [9:131] — дала змогу відзначити сенс його прізвища: “Шрамко сказав, що *Вишневецький* вмер. / ... / Його везуть в просмоленій труні / у *Вишневець*” [9:130]. Ліна Костенко взагалі полюбляє такі етимологічні ланцюжки: “*Жолкевський*, гетьман, той, що із *Жовкви*” [9:81]. А огида до Вишневецького проявляється не лише в словах, що оточують його ймення. Це почуття просякає й саме ймення, яке може від того набувати зовсім недоречної як для князя форми: “Твій герб, відступнику *Яremo*, / в віках чорнітиме окремо” [9:82].

Третій шабель уживаності — більше п’яти разів — займають у романі син *Тиміш* (9 разів), хан *Гірей* (8 разів), пан *Чаплінський* (7 разів).

Перша згадка сина, підсилена двома варіантами імені, стосується покарання ним мачухи: “Ох, *Тимофію*, синку *Тимоше*! / Ти не повісив її, ти, може, так тільки, здумав, завдав до льоху? / — Батьку, я покарав ту шльоху!” [9:52]. Далі розпука батька набуває форми народного причитання-плачу, де чотири рази рядок починається фразою “Сину мій *Тимоше*” [9:53]. Тобто всупереч узвичаєному стилю плачів називається не покійниця, а той, хто її скарав, зрештою виконуючи волю гетьмана. Поза тим *Тиміш* згадується ще двічі, у парі зі своїм молодшим братом. Обнадійливе минуле: “Сини мої — *Тиміш* до шаблі вдатен, / а *Юрій* до науки, але він ще малий” [9:88] — і печальне майбуття: “*Тиміш* загине в битві під *Сучавою*, / а *Юрій* десь в турецькій стороні” [9:137]. Остання фра-

за, що спокійно, суто інформаційно передає дуже неспокійний зміст, належить духові полковника Небаби, що віщує майбутнє. Емоції тут — акціональні, а в усіх інших згадках Тимоша (належать батькові) вони вербальні. Любов до сина, гордість за нього супроводжує кожен ужиток цього антропоніма батьком. І то в екстремальній ситуації, у безмірних уболіваннях за зрадливою, але укоханою жінкою, яку скарав син: “Сину мій Тимоше, степове орля!” [9:53]. Онім світиться батьківською любов’ю навіть у такому контексті: “Ти ж такий удався, що як щось утнеш! / Сину мій Тимоше, ти добив мене ж!” [9:61].

Зовсім інші емоції виповнюють ім’я зрадливого “друга”, кримського хана *Іслам-Гірея*. Тут і пошуки причин поразки: “Але чому?! З якої б то причини / Іслам -Гірей так тяжко зрадив нас?” [9:15], і твереза оцінка: “хан Гірей не кращий із Гіреїв” [9:102], і підкреслення ханського лицемірства: “— А я ж хіба тебе держу? — / казав Гірей. / — Я ж з тобою дружу, — / казав Гірей” [9:13], і просто презирство: “...Жіноцтво носить різні вина. / Гірей покльовує шербет” [9:17]. Контексти вжитку антропоніма побудовані так, що, створюючи непривабливий образ хана, вони водночас насичують цей антропонім негативною експресією. Відбувається, власне, те, що В. М. Калінкін влучно назвав поетонімогенезом [5:154-155].

Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, що в 1647 р. силою захопив Суботів і завдав Хмельницькому та його родині багато кривди, зображений у романі не стільки як особистий ворог, скільки як уособлення, втілення тої сваволі, того жорстокого, нелюдського ставлення шляхти до всього українського народу, яке й спричинилося до Визвольної війни: “Чаплинський що, хіба ж у ньому справа? /Наддуристий панок, хапкий на свіжину. / Законом шестипазурного права / забрав мій хутір і забрав жону” [9:89]. Або ще виразніше: “Чаплинському сподобалась Гелена. / Чаплинському сподобався мій дім. / Він все одніме — і не тільки в мене. / У всіх одніме —і не тільки він” [9:90]. Особлива ж зненависть панів до Хмельницького зумовлювалася його рисами розумного і вольового лідера, його потенційною силою, яка добре відчувалась і яка незабаром так блискуче проявила себе: “І ніякий Чаплинський не одніме у тебе хутір. / І ніякий Потоцький не захо-

че голову відрубати, / якщо вона порожня, як горіх-дутьель” [9:42]. Через рік після подій у Суботові коронний гетьман Миколай Потоцький у битві під Корсунем був розгромлений і взятий у полон військом Богдана Хмельницького. Але й Чаплинського гетьман не забував. Він ставив вимогу про його видачу й страту і перед королівською комісією в лютому 1649 р., і в серпні того ж року під Зборовим, пишучи зокрема королеві Яну Казимиру, щоб Чаплинський, “який є початком всього лиха і через якого батьківщина стільки страждала, ...дав шию під меч” [16:165, 194-195, 197]. Так що і в реальному житті, і в Ліни Костенко у стосунку до Чаплинського особисте і громадське у гетьмана тісно перепліталось.

Четвертий шабель уживаності — 5 разів — складають три полковники, соратники і однодумці Богдана Хмельницького. Про двох, Джеджалика й Пушкаря, ми вже вели розмову. Третій — Мартин Небаба: “Козак Небаба, ох, таки ж не баба! / Якби під ним не вистрелили коня, / хіба б поліг від рук якогось драба / козак Небаба, вихрові рідня?!” [9:6]. Загинувши на самому початку роману — і не в Берестецькій битві, а на північному сході, у борні з навалою Радзивілла, Небаба з’являється вже десь недалеко його кінця — з’являється як Дух, з того світу, викликаний чаклункою, щоб розповісти Богданові про майбутнє — його й України: “Ти виклич мені дух полковника Небаби. / Правдивий був козак, не збреше й звідтіля” [9:135].

З величезної кількості людей, друзів і ворогів, що оточували історичного Богдана Хмельницького, поетеса, за законами художнього твору, мусила вибрати дуже невелику кількість. Вибір зумовлювався і об’єктивними даними, і сюжетними ходами, художніми потребами та смаками, і — помітною мірою — звучанням імені та можливостями його мистецької обробки. Це особливо помітно у виборі імені *Гелена* (а не *Мотрона*) та включенні в число персонажів *Пушкаря*, а також *Небаби* (“ох, таки ж не баба!”).

1. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ-ХХ ст. — Ужгород, 1995.

2. Гриценко Т. Б. Ономастикон художнього тексту як об’єкт цілісного аналізу // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, 1999. — Вип. 6.

3. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9, ч. 2.

4. Калинин В. М. Ономастическая перифраза как проблема поэтики соб-

ственных имен: На материале творчества А. С. Пушкина // Восточноукраинский лингвистический сборник. — Донецк, 1998. — Вып. 4.

5. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики. Дис. ... доктора філол. наук. — Донецьк, 2000.

6. Карпенко Ю. О. Реєстри Війська Запорізького і проблема постановня українських прізвищ // Питання історичної ономастики України. — К., 1994.

7. Карпенко Ю. О. Мова тонопінів — мова землі: онімізація тексту як художній засіб у романі Ліни Костенко “Берестечко” // Історико-літературний журнал. — Одеса, 2000. — № 5.

8. Карпенко Ю. О. Ономастичний пошук триває: Міркування про власні назви в романі Л. Костенко “Берестечко” // У друзі.

9. Костенко Л. В. Берестечко. Історичний роман. — К., 1999.

10. Костенко Л. В. Зелена пані Гелена. 3 поеми “Берестечко” // Прапор. — 1989. — № 6.

11. Мовчан Р. Позбутися рабського комплексу // Слово і час. — 2000. — № 1.

12. Никифор, архимандрит. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. — М., 2000.

13. Никонов В. А. Имя и общество. — М., 1974.

14. Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа из грецької мови на українську наново перекладений. — Б. м., 1988.

15. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. — 2-е вид. — К., 1996.

16. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993.

17. Українська радянська енциклопедія. — 2-е вид. — К., 1977. — Т. 1.

18. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. — 2-е изд. — М., 1971.

19. Шпиталь А. Книга болю з поблиском надії // Слово і час. — 2000. — № 1.

Л. П. Кричун

Номінація як засіб прочитання сатиричного образу

Питання мови художнього сатиричного твору не нове, але завжди актуальне. Лексика твору будь-якого письменника — це перш за все індивідуальність автора, що не виключає й поняття ідіостилію.

Читаючи художній твір, відчуваєш і спостерігаєш авторське ставлення до подій, персонажів, описів тощо. Інколи настільки подумки зростаєшся з героями, мислиш їхніми категоріями, аналізуєш їхні вчинки, як власні, що й не помічаєш, як зайняв авторську позицію — і тоді можна сміливо говорити про високохудожній твір словесного мистецтва.